

Minden »oka« megvolt rá – ha »okokra« egyáltalán szükség lett volna –, hogy balsorsára panaszkodjék, azt másokon verje le, csak a maga dolgával törődjön, és a sok-sok szeretet nélküli, keserűen önző ember egyikévé váljon. Mégis mindennek pont az ellentéte volt. Most is magam előtt látom, amint elmegy az internálótáborokba, hogy amit lehet, segítsen, sőt még annál is többet. S azt is látom, amint egy fát vagy fűszálat babusgat, vagy csodálkozva pillant fel a csillagos égre. Mesélték, hogy a koncentrációs táborban felvidította rabtársait – nem mintha hamis reményeket dédelgetett volna. Ő, aki soha nem hitt Istenben, mégis azt vallotta, hogy életünk: hálaadó ima a hallás, a látás, a tapintás, a szeretet – a létezés – áldásáért.” (12–13. o.)

Rendes emberek léteznek, hogyan lehetőségek? Honnan a lelkiező, a formátum, a nyugalom, a szeretet? Heller Ágnes mindenestre Lukácsal és Adornóval szemben apját, Heller Pált választotta. És ez a választás az, ami Heller könyvét kiemelkedővé, bizonyos értelemben egyedülállóvá teszi a szememben. Hitelét ugyanis a *gyerekek* szavatolják. „Könyvet valójában akkor ajánlunk gyermekeinknek, ha olyasmit írunk, amit rájuk akarunk hagyni. Az elméleti tudást gyermekeinkre hagyhatjuk ugyan, de nevetséges volna kijelenteni, hogy örökölnünk kell azt... Kizárólag a gyakorlati tudás, az etika, a morális bölcsesség az, amit örökölni kell hagyunk.” (7. o.)

Orosz István

A MAGYAR KANT TANULMÁNYOZÁSA

Néhány kiegészítés Erdélyi Ágnes
recenziójához*

Erdélyi Ágnesnek igaza van: mostantól ebből a könyvből fogják magyar nyelvtérületen tanítani és tanulni Kant első kritikáját. Éppen ezért szükséges egy új kiadás, amely figyelembe veszi Erdélyi Ágnes javaslatait a sze-

désre, a könyv kötésminőségére, a szerkesztés munkáira nézvést. Bízva e mű és korszakos fordítása második kiadásában, talán nem haszontalan felhívni a figyelmet néhány további apróbb szerkesztői és kiadói hibára, vitatható fordítási-értelmezési helyre, melyek vagy elkerülték a recenzens figyelmét, vagy nem tartotta azokat említésre érdemesnek.

Miután Magyarországon, úgy tűnik, hosszabb idő után most lesz először lehetőség több egyetemre kiterjedő széles körű professzionális filozófusképzésre, és a következő évtizedekben fog kialakulni az, amit filozófiai közvéleménynek nevezünk, a könyvkiadásoknak nemcsak elsősorban a művelt értelmiséghez kell szólniuk, hanem a szakemberekhez is. Kétségtelen, hogy ha valaki Kant-szakértővé kíván válni, a szövegeket úgyis eredetiben fogja olvasni. De nyilván nem minden honi filozófus lesz Kant-szakértő, és mindig egyszerűbb lesz egy-egy cikk írásához első referenciaként a fordítást használni. Szakcikkben viszont Kantot a konvencióknak megfelelően kell idézni, azaz soha nem az éppen aktuális kiadás, hanem az első észkritika 1781-es első vagy 1787-es második kiadásának oldalszámát kell megadni. Az első kiadás 90. oldala például a nemzetközi idézési konvenciónak megfelelően A90, ami a második kiadásban megfelel a B122–123-nak. A kritikakiadások az eredeti oldalszámot általában folyamatosan tüntetik föl a margón a szöveg mellett vagy a lap alján. Ezt a pótlólagos oldalszámozást mindenképpen el kellene végezni az újnyomáshoz, annál is inkább, mert ha valaki filozófiai cikket olvas, és a hivatkozott Kant-helynek akar magyarul utánanézni, az biztos, hogy a hivatkozás az adott külföldi filozófiai cikkben az első vagy második kiadás oldalszámát adja meg.

Tekintve, hogy – mint írása elején Erdélyi Ágnes is kiemeli – Kant valamennyi jellegzetes fogalmának napjainkig érvényesülő hatástörténete van, nem lenne haszontalan a könyv végéhez tárgymutatót kapcsolni, például úgy, ahogy azt a hamburgi Felix Meiner Kiadó teszi, felsorolva az összegyűjtött fogalmak valamennyi kontextusát is. Ez is nagyban növelné a könyv szakmai használhatóságát.

Tekintsük most a fordítás kérdéseit. Túlzás nélkül állítható, hogy *kiváló*, korszakos fordításról van szó, ám mivel az előző recen-

* Erdélyi Ágnes: A MAGYAR KANT, IMMANUEL KANT, „A TISZTA ÉSZ KRITIKÁJA”. Fordította Kis János. Ictus, 1994–95. *Holmi*, 1996. 1803–1809. o.

zens fordításkritika helyett inkább fordítás-doxológiát írt, a magam részéről néhány, véleményem szerint legalábbis diszkusszióra, kritikára és a második kiadás sajtó alá rendezésekor megfontolásra érdemes megoldást veszek nagytító alá. Az idézetek utáni zárójelben az első szám a német, a második a magyar szöveghely. (Ha a margón, mint javasolom, a második magyar kiadásban feltüntetetik majd a konvencionális oldalszámozást, akkor elegendő lesz egyetlen számot a zárójelbe írni, ami egyszerre fogja megadni a német és a magyar szöveg helyét.)

A második kiadás előszavának első mondata (BVII., 29.) Kantot pragmatikussá teszi, és bár Peirce-re való hatását tekintve és a peirce-i filozófia felől olvasva kétségtelenül ki lehet dolgozni a kanti gondolat protopragmatikus verzióját, ez nem jogosít föl bennünket az első mondat pragmatikus olvasatára. A tiszta ész vizsgálata az észismeretek lehetőségét kutatja, és ennek megfelelően az *Erkenntnis* mindig mint „ismeret” és nem mint „fogalom” fordítandó. A *Vernunftgeschäfft* pedig inkább az ész dolga, ügye, esetleg *üzlete*, de semmi esetre sem a pragmatikus és funkcionalista „működés” (ami egyébként Erdélyi Ágnes szerint a *Handlungra* és nem a *Geschäftre* foglaltatik le később). Ennek megfelelően a mondat („*Hogy az ész működéséhez tartozó fogalmak kidolgozása...*”) fordítása helyesen így hangzik: „*Hogy az ész dolgaihoz tartozó ismeretek kidolgozása a tudomány biztos útját járja-e, azt csakhamar megítélhetjük az eredmény alapján.*”

Nemcsak az *Erkenntnis* nem „fogalom”, de a *Sinnlichkeit* sem „érzékelés”, hanem az érzékelés képessége, vagy jobb magyar szó híján, de pontosabban, és a korábbi fordításnak megfelelően, *érzékeség*. Kis János jelzi az utószóban, hogy a „*Sinnlichkeit*» terminust általában »érzékelés«-nek” fordítja, de időnként az *érzékelőképességet* részesíti előnyben (705). Ez a megoldás azonban problematikus, hiszen kérdéses, hogy működik-e Kant rendszerében a *Sinnlichkeit* mint az igéből képzett „*érzékelés*” vagy mint az empirikus színezetű „*érzékelőképesség*”, tekintve, hogy itt a megismerés egyik transzcendentális képességéről (is) van szó.

Sinnlichkeit az angol diszkussziókban mint *sensibility* és nem mint *sensation* szerepel. Ugyanakkor mivel ez az „*érzékeség*”-hez ha-

sonló konnotációval bír, gyakran a *receptivity* fogalmával helyettesítik. Az érzékelés konkrét folyamatot jelent, egy képesség működését, amire van Kantnak szava, nevezetesen az igéből képzett főnév, az *Empfindung*, amely ily módon grammatikai formájában is megfelel a magyar igéből képzett főnévnek, az „*érzékelés*”-nek. Az *Empfindung* fordítása a kötetben viszont „*érzet*”, ami elég távol van az *empfinden*, érzékel ige főnévi – érzékelés – alakjától. Ugyanakkor előfordul, hogy az *Empfindung* mint „*érzékelés*” jelenik meg, amiről a kötet nagy részében azt hihetjük, hogy a *Sinnlichkeit* megfelelője (pl. B147, 153). A *Sinnlichkeit* melléknévből (*sinnlich*, érzéki) képzett főnév fogalmával Kant pontosan azt akarja kifejezni, amit a szó jelent: egy képességet, annak jellegét és nem egy működést. Mindjárt az elemtan első paragrafusában olvashatjuk a fordításban: „*Érzékelésnek nevezzük azt a tehetséget...*” (A19/B33, 77) – egy történést vagy cselekvést kifejező főnév mint tehetség? Nem inkább „*érzékeségnek nevezzük azt a tehetséget*” vagy „*receptivitásnak nevezzük azt a tehetséget*” lenne a helyes megoldás? A fordító fölhozhatja megoldása védelmére, hogy az érzékelés egy képesség és nem egy ige főnévi alakja, hiszen nem használatos az „én érzékelek, te érzékelsz...” igei forma, de a szónak kétségtelenül igei jelentése van, és ha ritkán is, mondhatjuk „*érzékelem a tavaszt, a fényt stb.*”.

Kantnál az emberi elme, alkat vagy tudat „*megismerőképességei*” az érzékeség és az értelem. Az érzékeség vagy szenzibilitás befogadóképesség, receptivitás, az, ami által a tárgyak „adatnak”, az értelem, a spontaneitás pedig, ami által „gondoltanak”. (Az angol kommentátorok hol a *sensibility-understanding*, hol a *receptivity-spontaneity* kettősségéről beszélnek.) A *Sinnlichkeit* – tehát az érzékeség, a receptivitás – lehet a priori, ez teszi lehetővé a geometriát, míg nehéz lenne elképzelni a priori „*érzékelés*”-t. Kant az érzékelés fogalmát (*Empfindung*) kizárólag a külső világból „bejövő” érzéki sokaságra tartja fenn, ezért például a következő részt ennek megfelelően így kellett volna fordítani (módosítások álló betűvel – B. J.): „*Magát az érzékeség [Sinnlichkeit] tiszta formáját tiszta szemléletnek nevezzük. Ha a test képzetéről leválasztom azt, amit az értelem gondol róla, a szubsztanciát, az erőt, az oszthatóságot stb., s ha ugyanígy elkülönítem tőle*

azt, ami az érzékeléshez [Empfindung] tartozik, az áthatolhatatlanságot, a keménységet, a színt stb., még mindig maradni fog valami az empirikus szemléletből, nevezetesen a kiterjedés és az alak. Ez utóbbiak ama tiszta szemlélet részei, mely mint az érzékiség [Sinnlichkeit,] puszta formája, a priori benne foglaltatik az elmében, anélkül, hogy az érzékek [Sinne] vagy az érzékelés [Empfindung] bármiféle valóságos tárgya adva volna... Az érzékiség [Sinnlichkeit] valamennyi a priori elvét magában foglaló tudomány nevezem transzcendentális esztétikának.” (A20–21/B35, 78.) Az érzékiség a priori, tehát „formális” tudománya a transzcendentális esztétika, míg az értelem a priori tudománya a transzcendentális logika. Az érzékiség vagy receptivitás „formája” ily módon az értelemmel együtt a megismerés a priori forrása. (Az angol fordítások egyébként helyesen megőrzik az eredetinek általam is hiányolt fogalmi összefüggéseit a következő fordításpárokkal: *Sinnlichkeit* – *sensibility*, *Sinn* – *sense*, *Empfindung* – *sensation*. Ezzel párhuzamosan a magyarban az érzékiség-érzék-érzékelés fogalmakat kellene használni.) A *Sinnlichkeit* fordításával kettőt lehet tenni. Vagy „érzékiség”-nek fordítjuk, és feltételezzük, hogy a Kantot olvasó el tudja különíteni e szó filozófiai jelentését a köznapitól. Vagy választhatunk egy másik szót, például az idegen hangzású receptivitást, esetleg létrehozhatunk egy új szót, amelyet nem zavarnak köznyelvi jelentések.

A következőkben e fogalmi hármast, első sorban a *Sinnlichkeit* mint „érzékelés” fordításából adódó félreértéseket szeretném tisztázni, és jobb híján az „érzékiség” fogalmát használom. A külső tárgyak nem „érzékelésünk puszta képzelei”, hanem „érzékiségünkéi”. A képzetek birtokosa nem az érzékelés mint „cselekvés”, hanem mi magunk, valamelyik képességünk. (A30/B45, 85.) Kant egészen pontosan meghatározza, hogy mit ért *Sinnlichkeiten*: egy test szemléleti képzetében „valaminek a jelensége tűnik fel... és az a mód, ahogyan az a valami afficál bennünket; megismerőképességünk e receptivitását érzékelésnek nevezük”. (A44/B61, 95–96. Kiemelés – B. J.) A külső világ e „befogadásának” képessége éppen az érzékelés képessége és nem maga az érzékelés, az idézett mondat helyesen tehát úgy lenne, hogy „megismerőképességünk e receptivitását érzékiségnek nevezük”. Ugyanakkor

a fordító utószavában jelzetteknek megfelelően, a transzcendentális logika bevezető szakaszában a *Sinnlichkeit* mint képesség jelenik meg: „Ha érzékelőképességnek nevezük elemünk receptivitását, amely abban áll, hogy amennyiben afficáltatik, képzeteket tud magába fogadni...” (A51/B75, 106. Kiemelés – B. J.) Nem egészen világos, hogy ha az imént a receptivitás „érzékelés” volt, akkor most miért lesz „érzékelőképesség”. Előfordul azonban az is, hogy a *Sinnlichkeit* mint „érzék” magyarártodik, holott arra – mint jeleztem – Kant szava a „*Sinn*”. (A65/B89, 115.) A magyar fordítás így hangzik: „A tiszta értelem tökéletesen elkülönül minden empirikustól és egyáltalán mindattól, ami az érzékekkel kapcsolatos.” (Kiemelés – B. J.) Látszólag szörszálhasogatás ezt a példát fölhozni, hiszen az általam javasolt következő mondat kevésbé magyaros, és mintha ugyanazt jelentené: „A tiszta értelem tökéletesen elkülönül minden empirikustól, sőt mindattól, ami az érzékiséggel kapcsolatos.” Ha Kant a mondat két részét minden fokozás nélkül („és egyáltalán”) akarta volna összekapcsolni, és az „érzék” (*Sinn*) fogalmát akarta volna használni, akkor egy mondaton belül kétszer ugyanazt mondaná, aminek nem sok értelme lenne. Ám ő itt azt állítja, hogy „sőt” (*sogar*) és hogy *Sinnlichkeit*. Valójában arról van szó, hogy az érzékiség magának az emberi „elmének”, „alkatnak” az értelem melletti másik megismerőképessége, még minden konkrét érzék és érzékelés előtt, és közvetlenül a szemlélethez kapcsolódik. A tiszta értelem azonban még ettől a tiszta képességünktől, nevezetesen az érzékiségtől is elkülönül. Kantnál minden, ami a szemléletekben „megjelenik”, érzéki, és ezért a priori érzékiek a tiszta geometria tárgyai is, amelyeknek semmi közük sincs az érzékeléshez.

A *Sinnlichkeit* mint „érzékelés” fordítása azonban nemcsak a kanti episztemikus struktúra pontatlan visszaadásához, hanem kitapintható logikai ellentmondáshoz is vezet. A 117. oldalon (A67/B92) a következő áll: „Az imént merőben negatív módon jellemeztük az értelem képességét; úgy beszélünk róla, mint valamilyen nem érzéki megismerőképességről. Ám az érzékeléstől függetlenül nem lehet részünk szemléletben.” (Kiemelés – B. J.) Mennyivel érthetőbb lenne az első mondat „nem érzéki” kifejezése után a másodikban egyszerűen úgy

folytatni, „az érzékiségtől függetlenül”. Ám nem ez a nagyobb baj, hanem az, hogy ha itt az „érzékelés” fogalom lenne a helyes fordítás, akkor Kant önmagának ellentmondana (amit egyébként kevésbé lényeges kérdésekben meg is tesz néhányszor), hiszen, mint az imént jeleztem, számára léteznek érzékeléstől független érzéki szemléletek – ez teszi lehetővé a geometriát –, mint ahogy azt a tér fogalmának transzcendentális taglalásánál mondja: „a szemléletnek a priori módon, tehát a tárgyak bármiféle észlelése előtt jelen kell lennie bennünk” (A25/B41, 82). Érzékeléstől függetlenül nagyon is lehet részünk szemléletben, de nem az érzékiségtől függetlenül. Az érzéki szemlélet Kantnál a priori (tiszt) vagy empirikus lehet: „Az érzéki szemlélet vagy tiszta szemlélet (tér és idő), vagy empirikus szemlélet arról, amit az érzékelésből merített képzetek mint térben és időben közvetlenül valóságosat mutatnak nekünk.” (B147, 153.) Erre a mondatra utaltam fentebb, itt lesz az *Empfindung* „érzékelés” és nem „érzet”, mint másutt. Tehát az érzékiségtől függetlenül nem, de az érzékeléstől függetlenül igenis lehet részünk szemléletben, hiszen Kant szerint ilyen a priori szemléletek segítségével építjük föl a geometriát.

Az „érzékelés” ugyanakkor nemcsak a *Sinnlichkeit* fordításaként, hanem a *sinnliche Anschauung* fordításaként is fölbukkan. Előfordul, hogy egyetlen mondatban a „*sinnliche Anschauung*” egyszer mint „érzékelés”, másrészt helyesen mint „érzéki szemlélet” jelenik meg, és e két megjelenés közben egyszer még megjelenik a „szemlélet” fogalom (BXXV, 39), ám a magyarul olvasó nem veheti észre, hogy itt Kant egyetlen fogalomhoz, a szemlélethez kapcsolja gondolatmenetét. A „*sinnliche Anschauung*” még egyszer megjelenik egyetlen oldalon (B151, 156) egyszer helyesen „érzéki szemlélet”, másszor pedig helytelenül „érzékelés” néven. A képzelőtehetség is az „érzékiességhez” tartozik és nem az „érzetek”-hez (B151, 156), hiszen maga nem érzet. Aztán ugyan ezen az oldalon a *Sinnlichkeit* nem mint általában, „érzékelés” és nem is mint „érzékiesség”, hanem mint „érzet” jelenik meg (amire pedig általában az *Empfindung* használtatik).

A fordító következetesen „*elme*”-ként fordítja a „*Gemüt*” szót, amely inkább jelent a németben „kedély”-t, „kedv”-et, „lelket”, „érzelmet”, „alkat”-ot. Miután az „ész”, az „értelem” és a

„tudat” Kantnál sajátos feladatokra van lefoglalva, ezért olyankor használja e szót, amikor valami egészen általánosan akar mondani az ember kognitív képességéről vagy talán inkább a kognitív képességű emberről. Majdnem semmitmondó, helypótló fogalom, ami semmi esetre sem felel meg az elme fogalom mai használatának. Ha „lelket” nem akarunk fordítani, helyesebb lenne a fogalmat „*emberi alkat*”-ként vagy egyszerűen „*alkat*”-ként fordítani. Mint ismeretes, a „*tudatfilozófia*” (*philosophy of mind*) hazai képviselői manapság azzal próbálkoznak, hogy a „*mind*” szót adják vissza az elmével, amely „*mind*”-nak ugyanúgy nem sok köze van a „*Gemüt*”-höz, mint az elmének a „*mind*”-hoz.

Az öntudat transzcendentális egységéről szóló felvezetésben a 144. oldalon (B132, a vitatott rész álló betűvel – B. J.) a következőt olvashatjuk: „*Tiszta appercepcióknak nevezem, megkülönböztetendő az empirikus appercepciótól; azonban eredendő appercepcióként is beszélek róla, mert annak öntudata, hogy milyen más képzet kísérheti a »Gondolkodom« képzetének létrejöttét, és mert lehetségesnek kell lennie, hogy a »Gondolkodom« az összes többi képzetemmel együtt járjon, miközben valamennyi képzet tudatában egy és ugyanazon maradjon, míg a vele társuló képzetek szükségképpen váltakoznak.*” Ehelyett a következőt is fordíthatjuk: „*mert ez az az öntudat, melyet – miközben a »Gondolkodom« képzetét előhozza, amelynek valamennyi más képzetet kísérnie kell tudnia, és amely minden tudatban egy és ugyanaz – más képzet nem kísérhet*”. E mondat nehézségére jellemző, hogy kommentátorok sokat törték rajta a fejüket, sőt egyesek szavakat szúrtak be. Ha pontosak lennének a fordításban, akkor azt írnánk, „*valamennyi mást kísérnie kell tudnia*”, ám mint Erdmann is megjegyzi, itt nyilvánvalóan valamennyi más képzeletről van szó. Goldschmitt szerint pedig a mondat így végződne helyesen: „*más képzetből nem vezethető le*”. Kétségtelenül ez is koherens lenne Kant rendszerével, azonban itt Kant azt akarja kifejezni, hogy ismeretelméleti értelemben az öntudat mint a képzetek *feltétlen feltétele* jelenik meg. Az egész félmondat alánya az öntudat, amely előhozza (*hervorbringt*) a „*Gondolkodom*” transzcendentális képzetét, amelynek minden a priori és empirikus képzetet kísérnie kell (vagyis minden képzeletről

tudnom kell), és ez az öntudat éppen transzcendentálisálya folytán minden tudatban (és nem ahogy a fordításban áll, „*valamennyi képzet tudatában*”) ugyanaz, és míg ő maga minden képzetet kísér, maga nem szorul erre a kíséretre és levezetésre – azaz feltétlen. E mondat ugyanúgy középponti fontosságú a kantói transzcendentális szubjektum megértéséhez, mint például Hegel, Husserl vagy Heidegger szubjektumfogalmához vagy Thomas Nagel „*sehonnan való pillantásának*” interpretációjához. Az itt idézett bekezdés végén egyébként kimaradt egy mondat, mely így hangzik: „*Ebből az eredeti összekapcsolásból sok mindenre lehet következtetni.*” (B133, 144.)

A *Verbindung* mint „*összekapcsolás*” fordítást is meg kell vizsgálnunk. Ez Kantnál az a fogalom, amely az érzékelésnek, a tapasztalásnak, a tárgykonstitúciónak, a tárgymegismerésnek és az objektívnak egyaránt feltétele. A 15. §-ban (B129–131, 142–143) két oldalon a *Verbindung* teljesen indokolatlanul a következő négy magyar megfeleltetést kapja: „*kapcsolat*”, „*összefüggés*” (ez egyébként egy oldallal később, a 144. oldalon a *Beziehung* fordításaként is megjelenik), „*egybekapcsolás*”, és egyszer, véleményem szerint a helyes alakban „*összekapcsolás*”-ként is. Ezt a paragrafust (142–143) célszerű lenne újrafordítani, és a *Verbindung* egységesített „*összekapcsolás*” fordítása mellett (az angol Kant-diszkussziókban egyébként egyszerűen *connection*-ról beszélnek) – ami a paragrafus címét „*Az összekapcsolás lehetőségéről általában*”-ra változtatná – az én olvasatom szerint a következő apró értelemszavó hibákat lehetne kijavítani: a 142. oldalon nem „*A képzetekben foglalt sokféleség*”-ről van szó, hanem „*A képzetek sokfélesége*”-ről (1. sor); nem „*Ellenben a sokféleség összefüggését soha nem foghatjuk föl érzékeink által*”, hiszen az érzékek által nem fölfogunk, hanem az érzékek által „*belénk*» *jönnek*” a dolgok, ezért „*Am a sokféleség összekapcsolása soha nem jöhet belénk [in uns] érzékeink által*” (sajnos itt minden magyartalansága ellenére fontos ez a „*belénk*”) (5–6. sor); nem „*mert az összefüggést a képzetalkotó tehetség spontaneitása teremti meg*”, hanem „*mert az összekapcsolás a képzetalkotó tehetség spontaneitása aktusa*” (8. sor); nem „*akár a szemléletben adott sokféleségbe visz összefüggést, akár különbözőféle fogalmak közé*”, hanem „*akár a szemléletben adott sokféleséget kapcsolja össze, akár a kü-*

lönféle fogalmakat” (11–12. sor); „*eredetileg szükségképpen egységes*” helyett „*eredetileg egységes*” (alulról 3. sor). A 142. oldalon a legalsó sorban nem „*egész sokféleség*”, hanem „*összes sokféleség*”. A 144. oldalon (B133) nem „*egyesítem a másikkal*”, hanem „*a másik mellé helyezem*” (alulról a 7. sor).

Az sem egészen világos, hogy a magyar filozófiai nyelvben elterjedt, már-már terminus technicusként funkcionáló és a karteziánus cogitótól való különbséget jól kifejező „*Én gondolkodom*” helyett miért kell bevezetni a karteziánus „*Gondolkodom*” kétségtelenül magyarosabb fogalmát, és miért lesz váratlanul a „*Gondolkodom*”-ból mégis egyszer a 148. oldal tetején „*Én gondolkodom*”. A 153. oldal (B148) alsó sorában nem „*vevessük szemügyre*”, hanem „*feltételezzük*”. A 169. oldalon (A132/B171) nem „*szabályok alá rendeljünk*”, hanem „*szabályok alatt összegyűjtünk*” (vagy „*összefoglaljunk*”). A 173. oldalon (A139/B179) nem „*a kategóriák értelmi funkcióján túl*”, hanem „*a kategóriákban megnyilvánuló értelmi funkció túl*” (alulról a 6. sor). A 176. oldalon (A143/B183) nem „*létrehozásánál*” (Erzeugung) (13. sor). A 256. oldalon (A247/B304) „*A gondolkodás az a cselekvés*” (alulról a 8. sor). Erdélyi Ágnes figyelmét elkerüli, hogy Kis János a *Handlung* szónak még egy harmadik jelentését, a „*művelet*”-et is megadja. Bár érthető itt Kis János megoldása, mégsem lett volna zavaró a „*cselekvés*” szó, és nem azért, mert később, például a pragmatizmusban ennek az értelmezésnek lesz jelentősége, hanem azért, mert a „*cselekvés/Handlung*” fogalma sem tágítható tetszőlegesen, főként nem mechanikus, személytelenítő irányban, már csak azért sem, mert fogalmában benne van a „*kéz/Hand*” fogalma, amely személyes cselekvőre utal, és ami valószínűleg a német nyelv régi rétegeiből érkezve mindig megőrizte ezt az etimológiailag is elemezhető főjelentését (tekintve, hogy ma is elsősorban azt őrzi). A 257. oldalon (B305) „*A kategóriák, eredetüket tekintve, nem függenek az érzékiségtől*” helyett „*A kategóriák, eredetüket tekintve, nem az érzékiségre alapozódnak*” (alsó sor). A 293. oldalon (A301/B357) nem „*elveit*”, hanem „*alaptételeit*” (11. sor). Ugyanezen az oldalon a harmadik bekezdésben nem „*abszolút*” és „*viszonylagos*” hanem „*valóságos*” és „*összehasonlí-*

tó”. Nem egészen világos, hogy miért kell a 295–297. oldalon „az ész következtetését” (*Vernunftschluß*) „szillogizmusként” visszaadni, sőt ötödik megjelenésénél, a 297. oldal tetején elmagyarázni, hogy „a szillogizmus vagy az ész következtetése”. Hogy az ész következtetései Kantnál mindig szillogizmusok lennének, korántsem nyilvánvaló, különösen, ha tekintetbe vesszük Dieter Henrich által elemzett dedukciófogalmát.

A 297. oldalon (A307/B364) a második bekezdés első mondata érthetőbb lenne, ha „logikai használata során az ész ítéletének” helyett ez állna: „logikai használata során, az ész saját ítéletének”. A 325. oldalon (B406–407) az első bekezdés második sorában nem „pusztán azért, mert gondolkodom”, hanem „pusztán azért, mert gondolkodom”; és a tizenkettedik sorban „csupán logikai funkciók, melyek semmiféle tárgyról nem nyújtanak ismeretet a gondolkodásnak, így hát önmagamat sem teszik tárgyként megismerhetővé” helyett „csupán funkciók, melyek semmiféle tárgyról – így hát magamról sem mint tárgyról – nem nyújtanak ismeretet a gondolkodásnak”. A 421. oldalon (A523/B551) az első bekezdés második mondata nem „A részekre osztás”, hanem „A részek osztása”, mint a következő mondat értelme is igazolja. A 428. oldalon (B534/B562) „be kell következnie” helyett „be kellett volna következnie”. A 603. oldalon (A802/B830) a hatodik és nyolcadik sorban nem „akarat”-ról, hanem „önkény”-ről (*Willkür*) van szó, annál is inkább, mert ugyanezen oldal legalsó sorában megjelenik az „akarat” (*Willen*). És ha már az „össze kapcsolás” fogalmánál belekeveredtünk e részletes vizsgálatba, visszatérve még a korábbi oldalakra, a 80. oldalon (A23/B38) az 1. pont alatti mondat-

ban nem „elvonatkoztatott”, hanem értelemszerűen „elvont” vagy „kivont” (*abgezogen*). A 123. oldalon a 10. § felett (A76/B1029) a címben helyesen nem szerepel a „transzcendentális” fogalom, tehát marad: „Minden tiszta értelmi fogalom felfedése vezérfonalának” (habár a 117. oldali címben helyesen szerepel a „transzcendentális” szó, itt sajátságosan éppen a kategóriák metafizikai és nem transzcendentális dedukciójáról van szó). A 135. oldalon (A88/B120), alulról a hetedik sorban ez a mondat áll: „Míg a tiszta értelmi fogalmakkal elkerülhetetlenül szükségessé válik, hogy ne csupán maguknak e fogalmaknak a transzcendentális dedukcióját kutassuk föl, de terét is.” A három kiemelt szó helyett: „hanem a terét is” (*sondern auch vom Raum die transzendentale Deduktion zu suchen*). Tudniillik nem e fogalmak terét vagy transzcendentális terét keressük, hanem a tér transzcendentális dedukcióját. A következő mondatok pontosan ezt indokolják, hogy aztán a 136. oldalon (7. sor) ez álljon: „szükségünk volt a tér fogalmának transzcendentális dedukciójára”.

Szeretném még egyszer hangsúlyozni, hogy a „magyar Kant” kiváló, Kis János olyan munkát végzett, amelyet ténylegesen csak az elismerés, nagyraértékelés és következképpen nagyrabecsülés szavaival lehet méltatni. A felsorolt hibák elenyészők a mű egészéhez képest. Az első kritika utolsó mondatából választott részlettel dicsérhetjük ezt a heroikus teljesítményt, „amit oly sok évszázad nem tudott elérni... az emberi ész teljes megelégedésére”. E könyv immár a honi felnövekvő filozófusgenerációk tudásvágyának lehet az eredetivel egyenrangú, most már kevésbé „titokzatos” tárgya.

Boros János

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap, a Soros-alapítvány, a József Attila-alapítvány és a Kereskedelmi Bank Rt. támogatásával jelenik meg